

JUAN IGNAZIO IZTUETA

**VOCABULARIO
DE
VASCUENCE**

Patri Urkizuren edizioa

IZTUETA FUNDAZIOA
ZALDIBIA
1996

Liburu hau argitaratzeko parte hartu dutenei, eskerrik asko!

- Eusko Jaurlaritzako Kultura Saila**
- Gipuzkoako Foru Aldundia**
- Kutxa Fundazioa**
- Logos, S. Coop.**
- Orkli, S. Coop.**
- Sukia Eraikuntzak**

Azalean, G. Hombrados-ek eginiko erretratua.

© Iztueta Fundazioa

Maketazioa: Junkal Motxaile

ISBN: 84 – 88669 – 32 – 1

Legezko Gordailua: S.S.

Inprimatzailea: ITXAROPENA, S.A., Araba kalae, 45, 20800–Zarautz

**VOCABULARIO
DE
VASCUENCE**

AURKIBIDEA

Aurkezpen eta sarrera gisara	9	M	139
Vocabulario de vascuenc	19	N	151
A	21	O	156
B	49	P	162
C	53	QU	187
D	77	R	189
E	93	S	199
F	108	T	211
G	115	U	219
H	119	V	220
I	123	Y	226
J	131	Z	227
L	133	Oharrak	229

AURKEZPEN ETA SARRERA GISARA

Azken garai hauetako Entziklopedia eta Hiztegi ugaritzea dela eta, ez litzateke harrigarria gizon arrunta galdukea bezala aurkitzea, eta edonork pentsatzea, beste bat gehiago, baina ez al ditugu dagoeneko aski? Eta erantzuna, duda gabe, ezetz da, gehiago eta hobeak falta baitzaizkigu. Ditugunetatik, noski, batzuek beharrezkoak izango ziren une zehatz batean eta behar berezi batzuei erantzunez sortu eta moldatuak, jakina; besteak ere halaberetsu, baina horietatik zein gainditua edo zaharkitua, eta zein amaigabea aurkitzen da, eta denak hobe litezkeenak dira.

Zertara, ordea, ote dator XIX. mendeko hiztegi zahar bat plazaratzea? Horixe argitzen saiatuko naiz espreski hurrengo lerro haue-tan.

Juan Ignazio Iztueta Etxeberria (1767—1845) zaldibiarra dugu hiztegi argitaragabearen egilea eta honen bizitzaren eta obren zenbait zertzeladez arduratu izan dira behin baino gehiagotan Jesus Elozegi¹,

¹ Jesús Elozegui, *Juan Ignacio de Iztueta Echeberria (1767-1845). Textos documentales relacionados con su persona y la de sus padres hermanos y familiares*. Auñamendi, Donostia, 1969.

Jose Garmendia², eta beste asko. Beraz, ez ditut hemen errepikatuko hain xeheki bildu agirietan eta testuetan diotena, labur bilduko baizik bizpahiru pundu garrantzitsuenak.

Mila zazpirehun eta hirurogeita zazpian jaio zen gure gizona, Karlos IIIa erregeak jesuitak Espainiatik bidali zituen urte berean, hain zuzen. Aita, Jose de Iztueta Arruabarrena lazkaotarra zuen eta ama, Maria Ignazia Etxeberria Elozegi, zaldibitarra. Seme-alaba ugariren gurasoak, ohi bezala, gure Juan Ignazio, bostgarrena izan zen, hamabi anai-arrebetarik bat gehiago, baina denetan ospe eta izen handiena lortuko zuena.

Aita udaletxeko diruzain eta herri diputatu izan zen, hau da, “tesorero y diputado del comun”, esan nahi duenak, besteak beste, abastoaren, zenbait merkantziaren ornimenduaz arduratzen zela, eta beraz, gure gizona ez zen oso familia pobrean jaio.

Tradizio erromantikoak Iztueta “bandolero” modura aurkeztu nahi izan digu, baina ba ote du irudi honek funtsezko arrazoinik? Badirudi gaztetan artzaingoan aritu zela, eta antza denez, dantzari abila, jokalaria jajoa, bertsolari trebea, eta andrezalea, bai, baina... bide-lapur ere?

Gazte-gazterik ezkondu zen 1790.ean Urnietako Maria Joakina Linzuainekin, eta gurasoen ildoari jarraiki, berak ere lehen ezkontzan seme-alaba frango izan zituen, bost, zehazki. Emaztea hil eta alargundu zelarik bigarren aldiz ezkondu zen, Kontxesi Bengoetxearekin oraingoan, eta honengandik hiru izan zituen; eta bigarren aldiz alargundu ondoren, nonbait bakarrik bizitzeko ez baitzen jaioa, hirurogei urte pasata, hirugarren emaztea, Maria Aszension Urruzolarengandik beste bi, eta ezkontzaz kanpo Ignazia Lopez de Llerenarengandik besterik ere izan omen zuen.

2 Jose Garmendia, *Obras inéditas de Iztueta*. La Gran Enciclopedia Vasca. Bilbao, 1968; *Iztueta'ren Olerkiak*. Kardaberaz Bilduma 33. Tolosa, 1978...

Beraz, hiru ezkontza (1790, 1808 eta 1828an) eta bizi modu aski gora-beheratsua gure idazle eta hiztegigilearena. Lau gerrate bizi eta sufritu behar izan zituen ere: Konbentzioko Frantsestearena (1794-96), Napoleonena (1808-13), Errealisten gerra zibila (1820-22), eta Lehen Karlistada (1833-39).

Familia oneko semea, bere aita bezala herri ornitzaile izan zen, “olioa, balenkia, bakailoa eta sardina” herrira ekartzen ohi zuena, eta Errotagaineko ola zaintzen eta lantzen zuena.

Justiziarekin topo egin eta sei urte luze igaro zituen preso. Ordizian (1801-XII-6), Tolosan (1801-XII-18), Azpeitian (1802-V-11), Logroño (1806-IV-20), eta berriro Azpeitian (1806-XII-9). Inkizizioaren kartzeletan zelarik ere, ez zuen ahazten bere bihotzeko Kontxesi, eta bertso ospetsu hauek eskeini zizkion

*Maite bat maitatzen det maitagarria,
Begi ederra du ta guztiz argia,
Daukat urruti...*

Amodiozko poema honen amaieran honakoa zioen

*Preso sei urtez
Onduko gaituzte nere ustez.*

Ez gehiegi, ordea, antza denez, zeren berrogeita zazpi urte zituela ere, kartzelan beste denboraldi bat sufritzea suertatu baitzitzaion, eta garai honetako epai paperek gure zaldibiarren honelakoxe irudia ematen dute *ile luze gaztain kolorekoa, betile tonu berekoak, sudur luzea, kopet ongi eratua, bizar estua, aurpegi ederra, eta altura txikikoa*. Ez dator, beraz, bat geroagoko pintoreek eskaini ohi dioten erretratuarekin, eta ezpairik gabe esango genuke gizon bapua eta dotorea izan zela, mintzaera ederrekoa, eta umorea sekula galtzen ez zuenetakoa, Agustín Paskual Iturriaga apezak, 1840ko gutun batean esaten duenez, eta idatzirik utzi zituen bertsoek horixe bera adierazten baitute.

Ez ditugu hemen aztergai, ordea, bere olerkiak, ez Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira... (1824), ez Euscaldun anciña aciñaco... dantza... soñu gogoangarrien beren hitz neurtu edo versoquin (1826), ez Carta eguiten diona... apez D. Juan Jose Mogueli... (1829), ez eta ere Guipuzcoaco provinciaren condaira... (1847) hil eta bi urtera argitaratu zena, bere eskuz idatzi eta mende t´erdotsu argitaragabe iraun duen hiztegia, eta orain Iztueta Fundazioari esker argia ikusten duena baizik.

Eskuzkribua Gipuzkoako Diputazioaren Koldo Mitxelena Liburutegian aurkitzen da, Julio de Urquijok bildu zituenen artean, 5237 zenbakiaz katalogatua. Ehun eta hogeitabost folio ditu, lehenean honakoa dioela *Este libro és de Dn Juan Ignacio de / Iztueta. / Vocabulario (de vascuence) / (autografo del autor, Iztueta).*

Bigarren folioak dakarren nota Jose Francisco de Aizquibelek³ sinatzen du. Hona zer dioen hain zuzen ohar esanguratsu horretan:

Este vocabulario manuscrito de D. Juan Ignacio de Iztueta, autor de varias obras Bascongadas, es el que cito en mi Diccionario, cuando pongo (Izt. ms.) despues de la palabra. Esta escrito de su puño, como apendice al Diccionario de Larramendi sacado del dialecto Bizcayno tanto de obras impresas, como de lo oido en el vulgo. Le conoci, y le traté personalmente en mi mocedad, y veo ahora confirmada mi opinion de su mucho esmero, y lealtad, o veracidad.

Toledo 18 de Abril de 1860.

Jose Fran.co de Aizquibel.

³ José Francisco de Aizquibel (Azkoitia, 1798 - Toledo, 1865), euskal idazle, eta hiztegiilea, 1885ean *Diccionario Basco-Español titulado Euskeratik Erdarara biurtzeko Iztegia*, argitaratu zuen. Euskara batuaren eta akademiaren beharra azpimarratu zuen.

Beraz, estimu handitan zeukan azkoitiarrak zaldibitarra. Alegia, zintzo eta saiatua zela, ahalegin handiak egiten zituela gauzak zuzen burutzen, eta hori zela medio, noski, erabili zuen bere hiztegian. Ez dugu hemen euskal hiztegien historia eta zerrenda emango, kokatzearen Iztuetarena, zeren xeheki eman baitugu hori Urteren Hiztegia argitaratzean⁴, non argi eta garbi ikusten den beste askorena bezalaxe plazaratu gabe gelditu zela Iztuetarena, eta XIX. mendeko lehen partean idatzi eta argitaratuen artean ditugula, besteak beste, Pedro Antonio Añibarrorena (1820, Edizioa L. Villasantek, 1963), Luis Astigarragarena (1825), Fleury Lécusena (1826) edota berriki Jose Maria Etxebarriak⁵ argitaratu euskara-frantsesa hiztegi anonimoa, eta garai hortakoa behar duena izan.

Aizkibelek aipatzen duen arren ez dute, ordea, erabili Iztuetarena, ez Azkuek, ez eta Akesolok beren hiztegietan, *Guipuzcoaco... dantzak* eta... *condaira...*-tik hartutako hitzak aipatzen badituzte ere. Eta Mitxelenak hasi eta Sarasolak zuzentzen duen *Orotariko Euskal Hiztegia*-k erabili duen arren eskuzkribua, ez du bertako hitz altxor guztia jasotzen. Ezta Justo Mocoroak aipamena egin arren bere liburu mardulean, batez ere esamoldeetan hain aberats den horretan, ez ditu denak biltzen, halaberetsu oparo eta ugari baita zaldibiarrarena esaldi eta errefracuetan.

Aipatzen dizkigun autoreen artean, maizenik ageri zaiguna Kardaberaz da, eta gutxiagotan Larramendi, Mogel, Astarloa eta Axular. Aipatuak ez izan arren, garbi dago irakurriak eta arakatuak zituela Olaetxea, Madariaga, Agirre Asteasukoa, ea.

4 Patrizio Urkizu, *Pierre d'Urteren Hiztegia. Londres 1715. 2 V.*, Mundaiz, Donostia, 1989.

5 Jose Maria Etxebarria, "«Vocabulario Vasco-Francés» izeneko XIX mendeko hiztegia", *Cuadernos de Sección, Hizkuntza eta Literatura*, Eusko Ikaskuntza, Donostia 1994, 9-141.

Ez zaio falta ere ez oiartzun historikorik, ez euskarari buruzko gogoetarik, ezta moldatzen ari den hiztegiaren gainean xehetasunik.

Adibidez, **Cerco** hitzaren parean honakoa erantsiko digu “cuando se formó el cerco de San Sebastián, *Donostia ichi zanean*”. Edota **Lance** hitzaren ondoren “en el lance consabido de Guetaria. *Guetariaco orretan*”. Eta **Atomo**-k esplikazio luzeak eragingo dizkio, eta tartean her-naniarraren aipua egin ondoren beste hau:

*Cardaveraz-en esanac gogora ecarri dit niri beste
bat guisa ber berecoa, erri artaco Apaiz nagusi edo
Vicariorequin guertatua 1832-garren urtean. Eztu
oraindic aste bat osoa igaro galdetu deustala Er-
nanico guizon prestu batec otedakidan, suertez ere,
euscaraz nola esan litekean **testarudo**...*

Noski, *burcoia*, emango digu ordaintzat, Larramendik dakarren bezala. Aipamen hori dela eta, badakigu hiztegia ez zela gaztaroko lan bat, urtetan eta heldutasunean sarturik zenean baizik, Donostiako kartzelako alkate zen garaian. Bizitzaren irkaitzak!

Hizkuntza egoera berrien eskakizunei egokitu beharra garbi ikusten zuten gipuzkoar ilustratuek, azpimarratzen digun bezala Mitxele-nak⁶, eta nork bere hizkera aberastu beharra ikusten zuenez aldame-neko euskalkietara jo zuten, zaldibiarrek legez

*Así Iztueta, a pesar de su guipuzcoanismo, fue asi-
duo recolector de voces y frases vizcainas - de ello
da fe su diccionario manuscrito, aún inédito - y no
desconocía, al menos indirectamente el labortano.
Tanto él como Iturriaga no pueden menos de hacer*

6 Luis Michelena, “Iztueta, testigo político de su época”, *Palabras y textos*, EHU, 1987, 349-363.

uso abundante de neologismos, que en aquel entonces tenían que ser de cuño larramendiano: en el fondo, es Larramendi el que mueve a Iturriaga y a Iztueta.

Dudarik gabe jesuitaren eragina euskal idazleengan izugarria izan zen, denborarekin neurri batean bederen zuzendu dena. Eta Iturriaga-Iztueta aipatzerakoan garaiko beste bikote bat burura datorkit, euskarak batu apaiza eta oraingo honetan ez “zuria” “gorria” baizik. Noski, Hiribarren-Chahotaz mintzo natzaizu, XIX. mendeko erdi partean bizi eta oraindik gustora irakur daitezkeen lanez aparte, hiztegi-rik ere idatzi zutenak.

Luis de Usoz y Río protestanteak, Elosegik kontatzen digunez⁷, Gräberg de Hensö kondeari bidali zion gutun batean Iztuetaren dantza-liburua, bizitza desegokia eta darabilen euskara ere aipatzen dizkigu. Hona zehatz-mehatz dioena:

Le acusan los guipuzcoanos de falta de pureza en el lenguaje y de mezclar voces del vascuence frances, del vizcaino y otros dialectos y no usar solo del vascuence puro que se habla en las cercanías de Irun.

Garbi dago, beraz, batak eta besteak garbitasunaren gainean ziztuzten ideiak ez zirela berdinak, eta jakin, badakigu ere, Iztueta 1813an Donibane Lohizunen erbesteratua egon zela, eta polliki-polliki aberasten joango zela, noski, bere jaioterriko hizkera.

Itzul nadin, ordea, hiztegiaren aurkezpena eta hel diezaiodan edizioan erabili dudan araudiari.

Bihoaz aurretik eskerrak lehen transkripzioaren lana egin duen Iñaki Rezola irakasleari, benetan latza eta zaila izaten baita eskuzkri-

7 Aip. Lib., 252-253.

buak ahalik eta fideltasunik handienaz berridaztea, eta nere bigarren irakurketak zuzendu badu okasio frangotan eta hutsune ugari bete, beti izan zait berea nahita nahiezkua eta laguntza handikoa.

Grafiak, noski, bere berean utzi ditugu, tipografia aldatu arren sarrerak beltz nabarmenagoz eta euskara kurtsibaz. Puntuazioa ere eguneratu dugularik (. , ; =), baina ez azentuazioa (kakotxik gabe utzi ditugu *agonia*, *agitacion*, ea.). Izen propioak maiuskulaz eman ditugu. Jakina da garaiko grafema batzuek eta oraingoak ez direla berdinak. Hala txistukariei dagokienez < th > , < sh > , eta < ch > -ren ordezkari egun zenbait aldiz < tx > darabilkigu: *ithi*, *ichi* (*itxi*); *pasharana* (patxarana), *beracha* (beratxa)... Ez du bereizten zenbaitetan < s > eta < z > *estegu* / *eztegu*; *zuza* / *susa*..., eta beste batzuetan, euskararen ohizko legeari jarraiki, gaztelaniazko < x > -ak < s > bilakatzen ditu *extinga* > *estinga*, *extrañeza* > *estrañeza*, *expresión* > *espresion*, ea. Ematen dizkigu ere halako ohar fonetiko ezagunak, hala R- aitzinean euskaraz sortzen den bokalaz, nola sudurkarien ondoren kontsonante ahoskabeak ahostun direla bilaka-tzen -*nt*- > -*nd*- “despues de n *da* por *ta*”, etabar.

Irakurketa zail edo aipamen bereziren bat eskatzen zutenei izartxo bat ipini diegu, eta leku berezi bat eman bukaeran **OHARRAK** deitu eranskinean, gure ulertzeko era bertan adieraziz.

Morfosintaxiari dagokionez, ugariak dira ematen dizkigun oharrak, bai deklinabideaz eta aditzaren errejimenaz, bai erabiltzen duen laguntzaileaz, bai -*ra*- darabilten aditz eragileez, bere terminologian “verbos dobles” direnez, eta horrelako anitzez.

Hor dugu, bada, ohar multzoa hitz elkarketa zenbaitez, eta -**ago**, -**an**, -**ela**, -**en**, -**ena**, -**gaitik**, -**ganik**, -**gaz**, -**lako**a, -**ra**, -**ra**-, -**ri**, -**rik**, -**tan**, -**tara**, -**te(rako)an**, -**tik**, - **tzat**, -**z**, ... atzizkiez, hala nola **bai**, **ez** **ezik** eta beste hainbat lokailuen ordenaz.

Hona hiru adibidetxo:

Cristiano... *cristinau cer eguinac* / sin articulo de genitivo como forma de diction/.

Inobediencia... *nere desobedienciagaitik* (nota el *gaitic*) que no es causa final, sino causante ‘medio’, y en otros dialectos se diría *desobedienciaz*.

Partir... *particula ce, que* despues de verbo determinante, *esangura dau ce...*

Ez dira falta ere, ez espreski euskalkiari, baina bai eskualde eta Probintziari buruzko oharrak, eta kasu batzutan zein herritan erabiltzen den hitza zehazten digu. Hala

Entendimiento. *Adina*, en Navarra.

Muchacha... poco aseada. *Nesca circilla, gangarra* en Vizcaya.

Pariente. *Ascatzea*, voz de Navarra.

Pero. *Baya*. Se usa constantemente, y asi es como se dice en toda Vizcaya.

Preguntar. *Itauna* (*Galdea* en Guipuzcoa)

Septiembre (en Guecho) *Antunua*.

Si por cierto /ponderando/. *Bafedea* / en Guipuzcoa *bai ala fede* /.

Trenzar y atar el pelo. *Ullea lotu* / en Guipuzcoa *chiricordatu* /.

Baditu Iztuetaren hiztegiak, argi eta nabarmen denez aipamen labur hauek lekuko, aberastasunik eta ohar jakingarririk. Ez dira baztergarriak batere, *landea* / *celaya* / *ibarra* hitzez egiten dituen semantika alorreko bereiztasunak, *goldeari* buruzko ohar etnografikoak, *ogi* erro bezala duen hitz familiatz (ik. **pedacillo**), eta beste hainbat eta hainbat. Batzuetan ere ez da falta egun irria baizik eragiten ez diguten etimologiak eta Larramendi bera inbidiaz beteko luketenak (ik. **doncella**, **furor**, **raton**, ea.).

Baina, oro har eta dena den, meritu eta ez txikiko hitz eta esamolde bilduma utzi zigun Gipuzkoako Historia euskaraz idazten lehenbizikoa izan zen Iztuetak, Aizkibelek zioen bezala, hark “mucho esmero y lealtad ó veracidad” ipinten baitzituen burutzen zituen lanetan. Alegia, haren saiatuari eta haren zehaztasun handiari zor diogula egun

aurkezten dugun hiztegia, iada aurrerantzean ez lukeena izanen behar ineditoa inorentzat , eta denek erabil dezaketena beren hizkera, eta bidenabar idazle eta itzultzaileek beren izkribuak aberastu eta hobetzearren.

Patri Urkizu.

Lezon, 1995eko martxoaren 18an.